

Valentin Vodnik, ilirski odi in politična cenzura

MARIJAN DOVIĆ

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede,
Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana, marijan.dovic@zrc-sazu.si

DOI: <https://doi.org/10.18690/scn.17.2.144-163.2024>

————— 1.01 Izvirni znanstveni članek – 1.01 Original Scientific Article —————

Razprava obravnava prvi resen konflikt med slovensko poezijo in cesarsko oblastjo v zgodnjem 19. stoletju na primeru Valentina Vodnika in njegovih »ilirskih« od. *Ilirija oživiljena*, objavljena v času francoske vladavine, je pesniku po restavraciji habsburške oblasti na Kranjskem zaradi obtožb o »frankofiliji« nakopala hude nevšečnosti. Po sklepu cesarja se je moral prisilno upokojiti, pesem pa je več desetletij ostala prepovedana. Članek prikaže dinamiko Vodnikovega odnosa do političnih oblasti in podrobneje pojasni, kako in zakaj je bil ravno ta pesnik deležen politične cenzure.

This article examines the first serious conflict between Slovenian poetry and the imperial authorities in the early 19th century using the example of two “Illyrian” odes by Valentin Vodnik. His “Illyria Revived”, which was published during the French rule, brought serious problems for Vodnik after the restoration of Habsburg power in Carniola as he was accused of “Francophilia”. Following the Emperor’s decision, he was forced to retire and his poem remained banned for several decades. The present article outlines the dynamics of Vodnik’s relationship with the authorities and explains in more detail how and why he was subjected to political censorship.

Ključne besede: Valentin Vodnik, *Ilirija oživiljena*, Habsburška monarhija, slovenska poezija, politična cenzura

Key words: Valentin Vodnik, “Illyria Revived”, Habsburg Monarchy, Slovenian poetry, political censorship

Kranjec Valentin Vodnik (1758–1819) morda ni čisto »prvi slovenski pesnik«, kot so ob slovesnem obhajanju stoletnice njegovega rojstva leta 1858 v kamen vklesali staroslovenski veljaki.¹ A brez dvoma je tisti pesnik, ki je z eno samo

¹ Razprava je nastala v okviru raziskovalnega projekta »Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju« (J6-2583) in raziskovalnega programa »Literarnozgodovinske, literarnoteoretične in metodološke raziskave« (P6-0024), ki ju iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

politično pesmijo – odo *Ilirija oživljena*, napisano v času francoske vladavine – povzročil prvi resnejši konflikt med slovensko poezijo in oblastjo. V nadaljevanju si bomo ogledali dinamiko Vodnikovega odnosa do (vsakokratnih) političnih oblasti, kot se kaže skozi štiri desetletja njegovega pesnjenja od začetkov v *Pisanicah* do zadnjih let življenja, pa tudi skozi zajetno birokratsko in policijsko dokumentacijo, ki se je nabrala med »procesom« zoper njega. Podrobneje bomo pojasnili, kako in zakaj je bil ravno Vodnik kot prvi slovenski pesnik deležen politične cenzure, ter si na koncu na kratko ogledali še (neuspešen) poskus moralične cenzure, ki ga je bila deležna Vodnikova »anakreontika«.

Od pesniških začetkov v *Pisanicah* do »brambovskih« pesmi

Vodnik je začel pesniti že kot mlad frančiškan v *Pisanicah*: v prvem zvezku leta 1779 je objavil prvo pesem (elegijo, spisano ob odhodu patra Marka Pohlina iz Ljubljane), v letniku 1781 pa so sledile še štiri. Ali lahko v Vodnikovih mladostnih objavah najdemo kar koli potencialno spornega za cenzuro? V elegijah odhajajočemu Pohlinu in umrli Mariji Tereziji nikakor ne – nasprotno, zlasti elegija cesarici izpoveduje tipično dinastično lojalnost. »Prošna na Kraynsko Modrino« lahko naznanja Vodnikov patriotizem, zaznaven v želji po prebujenju (in pesniškem kultiviranju) domačega jezika: lirski subjekt poziva kranjsko Modrino, fingirano muzo dežele, naj v njem prižge »žêle / Pęsęm pejt Kraynsko« (Vodnik 1988: 8). Toda ta patriotizem ima še povsem deželni karakter, o čemer priča tudi najbolj znana Vodnikova pisaniška pesem *Zadovolne Kraync*: Vodnikov Kranjec je v svoji lepi deželici srečen, zadovoljen in oblasti brez pridržka pokoren, tudi če ga ta »dene v žovd« (tj. mu obleče vojaško suktnjo):

Useler imam za vse židano volo,
al deni me v' žovd: al pak pošli me v šolo.
Iz eno besędo, jest sem koręnāk,
Zdej dęlam, zdej waham, zdej pijem tobak.

(Vodnik 1988: 12)

V pesmi *Klek*, objavljeni v istem letniku *Pisanic*, Vodnik nazorno oriše mrakobno vzdušje shoda na gori čarovnic. V sklepu se s šaljivim preobratom razkrije pesnikova razsvetljenska skepsa do vraževerja – to pa je seveda povsem v duhu tedanje cenzure, ki je preganjala vraže in sploh verske prakse, ki jih je imela za zastarele.²

Vodnik se je s cenzuro srečeval tudi po vstopu v preroditeljski krog barona Zoisa: najprej kot urednik *Lublanskih novic* (1797–1800), nekaj let pozneje

² Če Vodnikovi zgodnji prispevki v *Pisanicah* za cenzorje niso mogli biti sporni, to še ne pomeni, da cenzura ni imela vpliva na usodo almanaha. Eden od verjetnih razlogov, da so *Pisanice* prenehale izhajati, je namreč zaostritev cenzurne zakonodaje leta 1781 (prim. Koruza 1993: 47).

pa še kot pesnik lastnih *Pesmi za pokušino* (1806) in prevedenih *Pesmi za brambovce* (1809). Kot je znano, so bile Vodnikove *Lublanske novice* prvi časopis v slovenskem jeziku, ki je poskušal konkurirati sočasnim nemškimi časopisom. Vodnik ni bil le njihov urednik, temveč tudi glavni avtor: poročal je o političnih, dvornih in vojaških dogodkih v monarhiji in po svetu. Toda pri oblikovanju vsebine ni bil samostojen, saj je moral povzemati cenzurirani dunajski časopis *Wiener Zeitung* – nekoliko več svobode je imel le pri domačih novicah in leposlovju. Luka Vidmar ocenjuje, da cenzura sicer »ni povzročila neuspeha časopisa, je pa k temu posredno prispevala: ker je moral Vodnik prevajati uradne vesti iz nemščine v slovenščino, so bile te v času objave že zastarele« (Vidmar 2023a: 35).

Pesmi, ki jih je Vodnik objavil v prvem obdobju sodelovanja s Zoisom (v letih 1794–1802) v *Novicah* in v mali ali veliki pratiki, za cenzorje niso mogle biti sporne. Po avstrijski predlogi Lorenza Leopolda Haschke je prevedel celo »Pesem na Cesarjev god«, ki je pozneje postala avstrijska cesarska himna, in jo 15. februarja 1797 objavil v svojem časopisu. Pesem je politično brezhibna, celo hiperkorektna – o čemer še bolj kot prevedene kitice priča Vodnikova izvirna kitica (»perstavek od Princa Karlna k' pesmi od Cesarja«), dodana teden dni pozneje:

Terka nam Francoz na vrata
 Dobri Fronc za nas skerbi
 Pošle svojga lubga brata
 Korel rešit nas hiti.
 Z nami sta eštrajska orla!
 Premagajta vəkomej!
 Var 'Bog Fronca, vari Korla
 Sręčo, zdravje Bog jim dej!
 (Vodnik 1988: 32)

»Francoz« tu nastopa kot grožnja, medtem ko habsburška dinastija in njena »orla«, cesar Franc I. in njegov brat nadvojvoda Karel, pomenijo stabilnost in varnost. V podobnem tonu izzvenijo verzi, ki slavijo avstrijsko zavzetje Mantove (Vodnik 1988: 40).

Ni znano, da bi imel Vodnik kakšne težave s cenzuro, ko je leta 1806 oddajal v tisk svoje *Pesme za pokušino*. Če si njegovo zbirko ogledamo natančneje, tudi ni razloga za takšno domnevo. Versko vprašljivih vsebin v zbirki ni, moralistična cenzura pa bi ravno tako ostala praznih rok – ljubezenskih ali celo erotičnih pesmi v Vodnikovi »pokušini« ne najdemo. Politično sporen (še) ni mogel biti niti nacionalizem, ki se le lahko prebujala in ostaja zakrinkan – še najbolj očitno prihaja na dan v »pravljичnem« dialogu med nemškim in kranjskim konjem, kjer Vodnik v prisposodbi »obsodi socialno in narodnostno zapostavljanje« (Gspan 1958: 191) Slovencev v primerjavi z Nemci:

Nemški kojn slovenmu reče:
 Brate kaj medliš na cęst'?

Ti li noga, glava neče,
Al se teb nelubi jést?

Mene v' dobri versti májo,
Men se trikrat ovs ponúď,
Čiste noge mi jegrajo,
Vrat nosim ko labúd.

Krajnska pára milo pravi:
Tud bi lahko jes bil tak,
Al tepejo me po glavi,
Lačni morem stati v' mlak'.

(Vodnik 1988: 70)

Da bi bila ta pesem lahko problematična, nakazuje dejstvo, da jo je Vodnik v letih nemilosti rokopisno predelal tako, da v njej namesto nemškega nastopa *češki* konj (Gspan 1958: 191). Toda leta 1806 se cenzura ni spotaknila ob njo – in domnevati je mogoče, da Vodnikova edina zbirka avtorske poezije cenzorskih rdečih črt ni videla. Bolj za šalo kot zares bi lahko rekli, da je »cenzuro« s strani mentorja doživel kvečjemu Vodnikov avtorski ego – če seveda drži Kidričeva domneva, da je po Zoisovem prepričevanju Vodnik z naslovnih strani umaknil svoj portret, ki ga je že jeseni izdelal J. J. Grund, in ga nadomestil z značilno ikonografijo Savice, Bohinja in Triglava Vincenca Dorfmeistra – zbirke pa poleg tega ni niti podpisal.³

Tudi pri objavi *Pesmi za brambovce*, ki so leta 1809 brez navedbe avtorjev ali prevajalca izšle kot samostojni tisk, Vodnik posegov cenzure ni mogel pričakovati. Nasprotno, kot verzifikatorski »plačanec« – vloga, ki si jo danes nekako težko zamislimo – se je znašel na strani cesarske militaristične propagandne kampanje. V začetku leta 1809 so namreč Vodniku oblasti, ki so se pripravljale na novo vojno s Francijo, naročile slovenski prevod »brambovskih« pesmi Heinricha Josepha von Collina. Kot je mogoče razbrati iz Zoisovega poročila Kopitarju, Vodnik ni bil navdušen nad projektom: pesmi so se mu zdele slabe, prevajanje pa je razumel kot nevhvaležno tlako, ki jo mora opravljati po eksplisnitnem navodilu oblasti (Kos 1990: 109). Vodnik v predgovoru takole razloži, kdo so *brambovci*: to so tisti, »ktiri so radovolno inu serčno perpravleni, dom inu samooblastvo naše varvati, ako bi se nam vojska od kodar kol permérila; de jih bodo peli inu svoje serca z' ogneno voljo vnemali, v' bran stati vsakimu nadležniku našiga Cesarstva« (Vodnik 1988: 77).

Poleg prevodov štirih pesmi iz Collinove zbirke *Lieder Oesterreichischer Wehrmänner*, objavljene leta 1809 na Dunaju, je Vodnik v izdajo vključil še prevod pesmi *Lied auf die Landwehr* Josepha Richterja. Poezijo prežema

³ Kidrič (1838: 434) zapiše: »k temu [umiku portreta] ga je pregovoril pač Zois«, pri čemer se od domneve, ki je ne podkrepi s sklicevanjem na kakšen vir, nekoliko ogradi z značilnim *pač*.

optimistični avstrijski dinastični patriotizem – kot denimo v uvodnih kiticah *Pesmi brambovske*:

Presvetli Cesar vabi nas
Na domovine bran,
Germi že mesto, terg nu vas
k' banderu vun na plan'.

Per tim bander' perséžemo,
Na pričo je nebó,
De kamor pojde, pojdemo,
Veselje nam je to.

(Vodnik 1988: 79)

Toda natančen pogled v Vodnikove prevode razkrije nekaj nenavadnih in nadvse pomenljivih odklonov (prim. Kos 1990: 109–113), ki si jih je pesnik nemara tem lažje privoščil, ker je bila knjižica objavljena po naročilu oblasti in v naglici. Tako je v prevodu pesmi *Wehrmannslust* (Brambovska dobra volja) dodal značilno kitico, ki jo je mogoče interpretirati v smislu obrambe *slovenskih* (in ne toliko cesarskih) meja:

Drava čigáva je?
Soča čigáva je
Ih bomo varvali
Kdó jih če pít.

(Vodnik 1988: 85).

V pesmi *Estrajh za vse* pa je z zamenjavo predloga v naslovu in besedilu spremenil poanto izvirnika *Oesterreich über Alles*. Prevedeni refren se glasi: »Bit čè, bit čè / Estrajh za vsè« (Vodnik 1988: 83). Namesto, da bi torej postavljaval Avstrijo *čez* vse, Vodnik poudari vizijo takšne državne skupnosti, ki je enako pravična do vseh svojih ljudstev. Očitno se cenzura ni obregnila v na videz nepomembno spremembo, ki pa sta jo nemudoma (in z začudenjem) opazila Jernej Kopitar in Žiga Zois. Janko Kos ravno v teh drobnih posegih zaznava prebujanje Vodnikove slovenske nacionalnopolitične ideologije (Kos 1988a: 17–18).

Vodnikove brambovske pesmi v spopadih leta 1809 niso dovolj dvignile bojne morale branilcev: avstrijska vojska je pri Razdrtem nudila le šibek odpor in Francozi so neovirano vkorakali na Kranjsko. Zmagi je 14. oktobra 1809 sledila razglasitev Ilirskih provinc – politične tvorbe z negotovo perspektivo, ki jo je Napoleon ustanovil pretežno iz strateških in gospodarskih vzgibov. Vodnik je bil nad novo državno ureditvijo in zlasti nad pridobljenimi (jezikovnimi) svoboščinami v njej iskreno navdušen – bolj kot Zois in drugi člani njegovega kroga, ki so razmere ocenjevali treznejše. Kot je pokazal Ivan Prijatelj, je to navdušenje izhajalo iz globokega prepričanja, da francoska lokalna vlada – zlasti guverner Marmont – v resnici hoče dobro slovenščini. Potrditev za to je

Vodnik dobil ob vpeljevanju slovenščine v šolstvo, kakršnega si pred tem ni bilo mogoče zamisliti in v katerem je imel sam kot učitelj in pisec učbenikov ključno vlogo: »Zaradi te neporušljive vere in samo zaradi nje je celo slepo veroval v neomahljiv obstoj 'Ilirskih provinc'« (Prijetelj 1911: 587). A ravno naivna »vera v trajno luč Napoleonove zvezde« (Kidrič 1938: 562) je Vodnika zapeljala v vrsto političnih neprevidnosti, s katerimi se je v času francoske vladavine resno kompromitiral. Kot bomo videli, njegovo frankofilstvo ni ostalo pozabljeno: vohunska poročila o njegovih dejavnostih, vključno z domnevnim članstvom v francosko-ilirski prostožidarski loži, so dosegla samega monarha.

Dve Iliriji in proces zoper »nevarnega fantasta«

Svoje navdušenje nad Ilirskimi provincami je Vodnik izrazil tudi v poeziji. V epigramu *Od Bljaka do Budue* opeva novega vojvodo, maršala Marmonta, guvernerja provinc v letih 1809–1811:

Od Bljaka do Budue Ilirci pojo:
Naš vajvod je Marmont, pozdravljen naj bo.
(Vodnik 1988: 89)

Kratka hvalnica Marmontu, ki ga je Vodnik iskreno cenil, je bila sestavljena ob ljubljanski proslavi Napoleonovega rojstnega dneva 15. avgusta 1810 za transparent na deželni palači, prvič pa jo je leta 1883 objavil Ivan Vrhovnik – z dodanim pojasnilom pokojnega nakelskega župnika Blaža Blaznika, ki je besedilo zabeležil v svojih memoarjih. Po mnenju nekdanjega Vodnikovega učenca sta bila ravno ta Vodnikova verza »poleg 'Ilirije oživiljene'« (Vrhovnik 1883: 268). Toda Blaznikova trditev zaenkrat ostaja le domneva, saj v policijskih poročilih zoper Vodnika eksplicitne omembe tega transparenta ne najdemo. Ravno tako za oblast najverjetneje ni bila sporna štirivrstičnica »Zbudi se Kranjska Modrica«, ki optimistično napoveduje prerod kranjske umetnosti (Vodnik 1988: 90), objavljena na naslovni strani Franulove slovnice *Saggio gramaticale italiano-cragno* (1811).⁴

Pač pa je imela v frankofilskem paketu, ki je pozneje bremenil Vodnika, daleč največjo težo njegova oda *Ilirija oživljena*, ki je nastala v začetku leta 1811 (Prijetelj 1911: 585). Junija ali julija 1811 jo je Vodnik objavil kot uvodno pesem v svoji slovnici *Pismenost ali Gramatika*, namenjeni poučevanju slovenščine v osnovnih šolah Ilirskih provinc, 31. julija 1811 pa jo je (skupaj s samoprevidom v latinščino) ponatisnil še v uradnem glasilu Ilirskih provinc *Télégraphe officiel*. Težav s (francosko) cenzuro, ki jo je kot glavni cenzor

⁴ Objavljena je bila anonimno in šele Alfonz Gspan je ugotovil, da je Vodnikova; prvič jo je objavil pod naslovom *Napis na Franulovi slovnici* (Vodnik 1958: 75).

Ilirskih provinc v obdobju 1810–1811 tedaj vodil italijanski literat Bartolomeo Benincasa, Vodnik seveda pri tem ni imel (prim. Bouchard 2023: 109–110).

Oglejmo si odo, ki ji je bilo namenjeno, da postane »najusodnejše pesnikovo delo« (Priatelj 1911: 585). Kaj lahko v dvaindvajsetih kiticah, spisanih v vodnikovsko poskočnih amfibrah, najdemo takšnega, da habsburška cenzura pesmi še desetletja ni mogla prebaviti? Že na prvi pogled bode v oči Vodnikov odnos do Napoleona, katerega ime se v pesmi pojavi kar trikrat – vselej v poudarjenem tisku. Napoleon je slavjenec pesmi, stvarnik, ki z močjo besede (»Ilirija vstan'!«) performativno priključuje na dan starodavno deželo, ki jo je dolga stoletja »zarašal mah«. Prebujena poosebljena Ilirija, ki od druge kitice naprej »govori« pesem, najprej potoži, da so njena starodavna mesta uničena, njeni junaki pa pozabljeni. Potem kratko oriše nekdanjo čast in slavo dežele in njenega ljudstva: Iliri so nekoč ustrahovali tudi najsilnejše vojvode, na morju pa so gospodovali že, ko so se Rimljani šele učili »ladie tesat«. A po zmagi Rimljanov in sedmih stoletjih nadvlade rimskega orla je prišla na vrsto germanska epoha (»Zdaj Branci in Gótje / In Némci slovéc«), medtem ko so Iliri za »dva sedem sto soncov«, tj. 1400 let, poniknili v »tamnice« zgodovinske pozabe.

Na tej točki se zgodi ključen Vodnikov idejni poseg: izenačenje starodavnih Ilirov in »Slovencev«, sedanjih slovanskih prebivalcev istega ozemlja:

Ilirsko me kliče
Latinic in Grék,
Slovensko mi pravio
Domači vse prék.

Dobrovčan, Kotoran,
Primoric, Gorénc,
Pokópjan [prebivalec porečja Kolpe] po starim
Se zove Slovéc.

(Vodnik 1988: 92–93)

Vodnik seveda ni bil tako naiven, da bi takšno izenačenje jemal dobesedno, kot zgodovinsko dejstvo – že Linhart je namreč odločno pokazal, da med nekdanjimi Iliri in sedanjimi Slovani ni nobene povezave. Kot pojasnjuje Janko Kos, je to enačenje uporabil kot svoboden domislek, *licentio poetico*, s katero je lahko izrazil temeljno idejo svoje pesmi (Kos 1990: 114–115). Ta ideja je predvsem narodnopolitična: s pomočjo Ilirije Vodnik oblikuje zamisel o Slovencih (seveda še v pomenu Slovanov) kot legitimnih, »avtohtonih« prebivalcih območja nekdanje rimske Ilirije – ne pozabimo, »moj ród« na tem ozemlju stanuje »od perviga« (kar je seveda drastična zgodovinska poneverba). Napoleon je resda tisti, katerega duh stopa v Vodnikove »Slovence«, da se ti prebujajo kot »zarod preroben, ves nov«. Toda vprašati se je mogoče, ali ni »vitez dobrotni«, ki z mogočno roko dviguje kvišku Ilirijo, v resnici zgolj stranski lik: v središču podobe, ki vstaja pred bralcem, je namreč samozavestna (slovanska) dežela, ki v svoji strateški legi »prstana Evrope« eno roko podaja zmagoviti Galiji, drugo pa zibelki civilizacije – Grčiji.

Drzne politične implikacije Vodnikove zamisli kljub ovitosti v pesniško imaginacijo ostajajo jasno razvidne: hvalnica Ilirskim provincam, zapeta v dobi, ko se je vsaj del nekdanjih avstrijskih Slovanov osvobodil habsburške nadvlade, se lahko bere kot promocija ideje o njihovi (večji) samostojnosti.

A vrnimo se korak nazaj. »Ilirska« ideja ni padla z neba. Kot je prepričljivo pokazal Janko Kos, se je kontinuirano razvijala v Zoisovem krogu in je prvi poskus javne artikulacije doživela v Linhartovem navdušenju nad ilirsko dvorno pisarno (za ogrske Srbe v Temišvarskem banatu) – to navdušenje, izraženo v *Predgovoru* njegovega *Versucha*, pa je izzvalo odločen cenzorski poseg oblasti (prim. Deželak Trojar 2023). Izvire Vodnikove nacionalnopolitične miselnosti je torej treba iskati v Zoisovem krogu.⁵ Hkrati pa ni mogoče spregledati, da je Vodnikova *Ilirija oživljena* segla dalj od zamisli o združevanju avstrijskih Slovanov, kot so si ga zamišljali Zois, Linhart ali Kopitar:

Njena odločilna novost, [...] tisto torej, kar je izvorno Vodnikovo, je pristanek na tvegano misel, da bi se združevanje južnoslovanskih dežel v avtonomnejšo državno enoto ne izvršilo v tradicionalnem okviru avstrijske monarhije, ampak zunaj nje, v naslonitvi na druge evropske državne centre in morda že kar v obliki samostojne državne tvorbe. S tem je slovenska nacionalnopolitična ideologija nedvomno dosegla svoj prvi vrh ... (Kos 1988a: 23–24).

Rečeno nekoliko drugače: zamisel o takšni preureditvi Habsburške monarhije, ki bi v zaključeno enoto smiselno vključila slovanska ljudstva, je Vodnik »bolj s pesniško intuicijo kot s stvarnim premislekom politično-državnega položaja domislil do radikalnejše ideje o samostojni južnoslovanski državnosti zunaj Avstrije, sklicujoč se na državno legitimnost nekdanje Ilirije« (Kos 1988a: 26). Da je bila takšna misel prevratna, najbolje dokazuje dejstvo, da je bil Linhartov *Predgovor* že leta 1791 za habsburško cenzuro nesprejemljiv (zlasti v delu, ki se je nanašal na ilirsko dvorno pisarno). Problematičnost Vodnikove *Ilirije oživljene* je bila torej večslojna: morda še bolj kot njena napoleonska površina (slavljenje nevarnega političnega in vojaškega nasprotnika) je bilo moteče globinsko miselno jedro, v katerem je tlela radikalna, separatistična poanta.

Vodnikove težave po vrnitvi Kranjske v okvir habsburške monarhije oktobra 1813 zato niso presenetljive – čeprav se niso začele takoj. V letu 1814 je Vodnik še zadržal učiteljsko mesto in nekaj časa celo ravnateljstvo normalnih šol, nadejal pa se je tudi nove stolice za slovenščino na ljubljanskem liceju. A v ozadju so se medtem nad pesnikom začeli zgrinjati temni oblaki – v obliki vohunskih poročil o spornem obnašanju državljanov v času francoske okupacije. Izčrpno je arhivske dokumente o »procesu« zoper Vodnika že leta 1908 predstavil Fran Vidic v razpravi *V. Vodnik und die nachillyrische Periode in Krain*. Vse kaže, da so Vodnika najbolj obremenila poročila policijskega

⁵ Vodnik se je na Zoisovo spodbudo že od Linhartove smrti dalje (neuspešno) poigralval z misljo o epu, v katerem bi opeval zgodovino (kranjskih) Slovanov (prim. Grafenauer 1917: 85–87).

komisarja Simona Kremnitzerja, ki so bila do pesnika izrazito sovražna. Že konec leta 1813 je na Dunaj prvič prišla Kremnitzerjeva (nepreverjena) domneva o Vodnikovem članstvu v francosko-ilirski prostozidarski loži – obtožba, ki je doslej ni bilo mogoče potrditi. V poročilu istega komisarja 12. januarja 1814 najdemo profesorja Vodnika na tretjem mestu seznama frankofilov, ki so »nevarni avstrijski državi« [dem österreichischen Staate gefährlich] zaradi »posebej neugodnega [widrigen] odnosa do Avstrije«, v podrobnejšem poročilu 21. januarja pa beremo še: »Profesor Vodnik, velik privrženec Francije [ein tholer Anhänger Frankreichs], je bil vedno proti Avstriji in, kot sem slišal od verodostojnih ljudi, naj bi oktobra lani med potovanjem po Gorenjskem skušal pridobiti kmete proti Avstriji v prid Franciji« (Vidic 1908: 631).⁶

Za Vodnika izredno neugoden je bil tudi zapis vplivnega dvornega komisarja grofa Franza Josefa von Sauraua, ki je 19. junija 1814 v poročilu o svoji kranjski šolski misiji cesarju svetoval, naj Vodnika ne potrdi na učiteljskem mestu:

[Vodnik] slovi po tem, da je bil odločen privrženec Francozov [ein starker Anhänger der Franzosen], ta sloves pa že upravičuje nezaupanje do njega [...] Da pa je dal povod za to, dokazuje pesem v čast cesarju Napoleonu, napisana v duhu francoske želje po vsesplošnem osvajanju, in nadaljnja okoliščina, da je na seznamu prostozidarjev. (Vidic 1908: 632)

Po mnenju Sauraua, katerega mnenje je cesar izjemno cenil, bi bilo politično nezanesljivega Vodnika treba umakniti iz učiteljske službe v Ljubljani in ga namestiti kvečjemu v Gradcu, kjer bi bil manj škodljiv.

Osrednja organizacijska dvorna komisija (Central-Organisierungs-Hofkommission) je zgornje poročilo posredovala Cesarsko-kraljevi študijski dvorni komisiji (k. k. Studien-Hofkommission), ki pa je Vodnika presenetljivo odločno vzela v bran, češ da zoper njega do francoske zasedbe Kranjske ni bilo nobene pritožbe ter da je ugleden profesor, zgodovinar in navdušenec za slovenščino – kar ga je najverjetneje napeljalo na pisanje pesmi v slavo Napoleonu. Komisija *Ilirijo oživljeno* interpretira »zgolj kot izraz veselja ob oživitvi stare Ilirije« (Vidic 1908: 633) – kar še ne more biti razlog za Vodnikov razrešitev. Tako je organizacijska komisija 3. oktobra 1814 gradivu za cesarja dodala tole opazko:

Glede profesorja Vodnika pa podpiramo dvorno študijsko komisijo, ki je temu človeku zelo naklonjena, saj je tudi tu ugotovljeno, da je Vodnik napisal pesem v hvalo Napoleonu, ki mimogrede ne vsebuje nobene invective proti avstrijski vladi, zgolj kot navdušenec za ilirski jezik in svojo domovino [als Enthusiast für die illyrische Sprache und sein Vaterland]. (Vidic 1908: 634)

Kot je razvidno iz dokumenta z dne 31. oktobra 1814, sta obe komisiji soglašali, da za odstranitev Vodnika ni dovolj razlogov. Toda cesar se je kljub temu odločil za prijem trde roke in je 26. decembra 1814 izdal sledeči odlok:

⁶ Odlomke iz Vidičevih in Prijateljevih transkripcij navajam v lastnem prevodu, ponekod pa v oglatih oklepajih dodajam nemški izvirnik.

Vodnika in Pesseneggerja ni mogoče obdržati na položaju [können in ihren Plätzen nicht beybehalten werden], zato ju je treba bodisi upokojiti po obstoječih predpisih, če nista več primerna za službo in imata pravico do pokojnine, bodisi ju predlagati na ustrezne položaje zunaj Ilirije, ki niso povezani z izobraževanjem mladine. Za zapolnitev tako zapolnjenih prostih mest naj se razpišejo natečaji [...] (Vidic 1908: 634)

Zakaj je cesar povozil mnemji obeh komisij? Vidic ocenjuje, da zlasti zaradi tajnih zlonamernih poročil [gehässigen Berichte] policijskega komisarja Kremnitzerja, ki so tudi razlog, da so bile vse poznejše prošnje in prizadevanja za Vodnikovo rehabilitacijo zaman (Vidic 1908: 635). Podobno meni Josip Mal (1918: 180), da je glavni razlog »zlobna, zahrbtna in neodgovorna denunciacija policijskega agenta Kremnitzerja«.

V luči dejstva, da je cesarjev odlok že 26. decembra 1814 zapečatil Vodnikovo usodo, ima nekoliko nejasen status obstoj še dveh tajnih policijskih poročil o Vodniku, datiranih v januar 1815, ki ju je v arhivu dunajskega notranjega ministrstva našel Ivan Prijatelj. Kot poroča Prijatelj, je njuno izdelavo 30. decembra 1814 (torej štiri dni po cesarskem odloku) svojima ljubljanskima zaupnikoma naročil predsednik dunajske policije in cenzure baron Franz Hager von Allentsteig, ki je hotel preveriti moralno-politično ustreznost kandidatov za ljubljanska učiteljska mesta – vključno z Vodnikom, ki se je med drugim potegoval za stolico občne zgodovine, razpisano poleti 1814. Poročili, ki sta prispeli na Dunaj v začetku leta 1815, sta bili za pesnika uničujoči. Kremnitzer je 6. januarja 1815 Vodnika svojemu šefu opisal takole:

Valentin Vodnik, posvetni duhovnik, je fantast, prostožidar, ki v svojih pesmih, napisanih v ilirskem jeziku, malikuje Napoleona in njegove načrte, ki je kot misijonar pod francosko vlado ščuval kmete na podeželju proti Avstriji in je v svoji nori vnemi [tollen Eifer] prišel tako daleč, da je lani, tik pred vstopom avstrijskih čet v Ilirijo, pred svojimi dijaki na kolegiju uporabil izraz »prej bo Ljubljana tekla nazaj na Vrhniko in čez gore, kot se bodo Avstrijci vrnili v Ljubljano«. Ta fantast bi bil vedno škodljiv in nevaren, če ga ne bi obvladoval strah pred opazovanjem s strani policije in dobronamernih ljudi. (Prijatelj 1911: 588)

Drugo poročilo, ki ga je 10. januarja 1815 napisal Anton pl. Scheichenstuel, se zdi bolj uravnoteženo, a je bilo za Vodnika še vedno neugodno:

Valentin Vodnik, nekdanji frančiškan, nato v dušnem pastirstvu strogi janzenist in nazadnje, kot kaže, verski indiferentist, je avtor v šolah potrjene zgodovine Kranjske, Trsta in Goriške, vnet zagovornik čistosti kranjskega narečja, avtor kranjske slovnice in kmalu pričakovanega nemško-kranjskega slovarja. O njegovem nestanovitnem značaju [wankelmüthigen Charakter] in njegovih političnih čustvih najbolje priča oda, ki jo je natisnil v svoji kranjski slovnici, izdani leta 1811: *Iliria Oschiulena* ali na novo oživljena Ilirija, ki so jo Francozi, kolikor se spomnim, cenili tudi kot znamenje tendence odnosov ilirskega ljudstva s hvalnico v Telegrafu, in s katero je zelo globoko prizadel čustva dobronamernih [der Gutgesinnten]. Francoska vlada mu je bila zelo naklonjena, zlasti generalni inšpektor za javno šolstvo, Abbe Zelli. Ni znano, da je imel kakršno koli povezavo s skrivnimi združbami, sicer pa zoper njegov moralni značaj ni pritožb. (Prijatelj 1911: 588–589)

A kakršen koli je bil namen teh poročil, vse kaže, da je bila Vodnikova usoda v resnici dokončno odločena že pred tem. Cesarski ukaz o upokojitvi je na ljubljansko gimnazijo prišel 18. marca 1815 – brez podrobnejše utemeljitve (Kos in Toporišič 1986: s. p.). Vodniku se nikoli ni uspelo zares oprati obtožb. Ni mu pomagala niti pot na Dunaj jeseni 1815, ko naj bi neuspešno poskušal doseči preklic cesarskega odloka. Za Vodnikovo rehabilitacijo pri državnem vrhu si je zaman prizadeval celo eden najvplivnejših kranjskih plemičev, Žiga Zois, ki je pred Metternichom maja 1816 zagovarjal Vodnika in skušal omiliti njegovo krivdo – češ da v *Iliriji oživiljeni* ne gre toliko za frankofilijo kot za navdušenje nad slovenstvom in slovenščino. V pismu 12. julija 1816 Zois poroča Jerneju Kopitarju, kako je v pogovoru na Bregu Metternicha navduševal nad idejo Ilirskega kraljestva, branil Vodnika ter knezu obljubil poslati sporno odo: »Dovolil mi je, da jim pošljem Illyrio redivivo z lat. prevodom, in je moj komentar k tej odi in o preganjanem poetu dobrotljivo sprejel« (Kos 1988a: 29). Zois je Metternichu pošiljko najbrž poslal po nečaku Karlu v začetku septembra 1816 (Vidmar 2020: 263–264). Toda niti Zoisova intervencija pri bodočem kanclerju ni pomagala. Četudi je Vodnik v Ljubljani užival velik javni ugled in izjemno trdno zaslonbo gubernija (Mal 1918: 177–183), zaradi cesarskega odloka ni več mogel dobiti službe – ostal je obsojen na življenje s skromno odmerjeno pokojnino in z občasnimi postranskimi zaslužki (denimo od prevajanja uradnih odlokov). Do smrti je ostal izključen iz šolstva in tudi vrata do zaželene nove katedre za slovenščino na ljubljanskem liceju so zanj ostala zaprta (Kidrič 1938: 562–563).

Cesarski odlok sicer nikjer ne omenja, da Vodnik ne bi več smel objavljati poezije. Pa vendar ostaja dejstvo, da Vodnik po padcu Ilirskih provinc ni več objavil nobene pesmi – čeprav jih je v teh letih napisal sorazmerno veliko in gre celo za njegovo »najplodnejše pesniško obdobje« (Kos 1990: 118). Izjema so tri prigodnice iz poletja 1814, ki slavijo zmago nad Napoleonom, vrnitev Habsburžanov in pariški mirovni sporazum – toda nobena izmed njih ni bila objavljena v klasični tiskani obliki. Oglejmo si, kakšne verze je Vodnik namenil javnosti ob vnovičnem ustoličenju prejšnjih oblastnikov Kranjske.

Premagova veseljica 1814 je bila z zlatimi črkami natisnjena na svilene trakove, ki jih je žena guvernerja Lattermana julija 1814 v okviru tridnevnega ljubljanskega proslavljanja pariškega miru pripenjala na prsi kmečkim fantom in dekletom, dvojezično (slovensko in nemško) pa je bila natisnjena še na posebnem letaku. Pesem opeva poraz Francozov in pozdravlja dolgo zaželeni prihod miru:

Cesarja sta vgnala
 Hud vojskini krik,
 Francozu pa dala
 Pravičen mejnik.
 [...]
 Plesajmo, pozablen
 pobèr se prepír,

Vukajmo, povablen
Z' nam rajat si mir.

(Vodnik 1988: 101)

Tudi pesem *Mirov god* je nastala za omenjeno proslavo – z verzi, natisnjenimi na svilenih trakovih, so otroci venčali podobo cesarja Franca, »Mirivca« in »Premagavca«, ki ga seveda kaže pozdravljati: »Zdrav došel Fronc bod« – in ponižno prositi: »Smil se sirót« (Vodnik 1988: 102). Ob isti priložnosti je nastala še štirivrstičnica *Od rešen je svet*, ki ravno tako ni bila objavljena v tisku, pač pa so bili verzi vrezani v tarče na ljubljanskem strelišču:

Od Rešen je svet
Železnih nadlog
Smo Froncovi spet,
Zahvalen si Bog!

(Vodnik 1988: 103)

Omenjene tri prigodnice zgovorno pričajo, da se je Vodnik poleti 1814 – ravno v času, ko je Saurau cesarju predlagal sankcije zoper njega – najverjetneje še nadejal, da bo »pozabljen prepir« in da bo deležen cesarskega »usmiljenja«. Toda v teku leta 1815 je moral uvideti, da je vrag vzel šalo. Tako je najverjetneje sredi leta 1816 zasnoval novo odo – *Ilirijo zveličano*, s katero naj bi se po tradicionalni razlagi poskušal odkupiti oblastem za svoje frankofilske spodrseljaje.

V središču alegorične ode je zopet Ilirija, tokrat eksplicitno imenovana »mat' stara slovenja«. A če jo je nekoč v življenje (pri)klical Napoleon, jo zdaj k vstajenju kliče kar Dunaj. Vodnik z Ilirijo seveda ne meri več na francoske Ilirske province, temveč na Ilirsko kraljestvo kot upravno enoto avstrijskega cesarstva, formalno ustanovljeno 3. avgusta 1816. Ilirija in njeni prebivalci (Slovenci – Ilirci – Vindci) v tej različici seveda ostajajo neomajno zvesti »Hazburskemu gradu«. Napoleonova doba, ki jo je opevala *Ilirija oživljena*, se kaže le še kot motnja v ustaljenem redu restavracijskega univerzuma, Korzičan (»Kjornejčan«) pa kot razgrajaški samovoljnež, ki ne drži besede – »Pogoltnik«, ki ga je Evropa naposled ukrotila.

Kjornejčan ne sebi
Ne meni izvest –
Razmeta razgraja
Vse tare pod pest.

[...]

Kar stane od burje
Osvetni vihàr
Evropa enako
Pogoltnika vdàr.

(Vodnik 1988: 126–127)

Ilirija zveličana se je že Francetu Kidriču zdela povsem »ponesrečena« – ne le v formalnem pogledu, temveč zlasti v vsebinskem. V njej je namreč preveč preračunljivosti: »Himne pa ni rodilo tako neposredno navdušenje za novi položaj slovenščine kakor 'Ilirijo oživljeno', ampak čisto gola želja, mrtvičiti politično usmerjenost 'Ilirije oživljene' ter se napraviti za avstrofila, ki bi smel upati na podelitev stolice [za slovenščino].« (Kidrič 1938: 651) Kidrič meni celo, da se Vodnik tudi sicer spreneveda: njegovo (vnovič prebujeno) navdušenje nad Avstrijo je hlinjeno, protinapoleonski odstavki v *Iliriji zveličani* pa niso iskreni.

Ali je imel Kremnitzer prav in je Vodnik v resnici ostal zakrknjen »frankofil«, je težko zanesljivo dognati. V poilirski dobi (vsaj do padca monarhije) so slovenski apologeti – začeni s Zoisom – Vodnika seveda opravičevali in poudarjali njegovo kontinuirano zvestobo habsburški dinastiji, medtem ko so literarni zgodovinarji v splošnem privzeli spravljujejše stališče, da je Vodnik v *Iliriji zveličani* vsaj do neke mere iskren. Prav mogoče je namreč, da je bil Vodnik na koncu nad Napoleonom iskreno razočaran, medtem ko je habsburškim oblastnikom lahko priznal vsaj, da so poleti 1816 (formalno) ustanovili Ilirsko kraljestvo in ljubljansko stolico za slovenščino.

Toda odnos literarne zgodovine do druge Vodnikove ode je do danes ostal enoznačno odklonilen – ne le zaradi sumljive motivacije pri njenem nastajanju, temveč zlasti zato, ker je vsebinsko in formalno šibka in povrh težko razumljiva. Janko Kos opozarja na »slabe pesniške formulacije v posameznih kiticah, pogosto jezikovno nasilne in zveržene« ter na slog, ki »postaja pogosto zapleten, izumetničen, skoraj že manierističen« (Kos 1990: 120). Še bolj pa ga moti, da Vodnik že tako slabemu domisleku iz prejšnje ode, zgodovinskemu enačenju Slovanov in Ilirov, tokrat dodaja še slabšega – poskus, da bi našel

zgodovinsko zvezo med slovenstvom in habsburškim rodom, to pot z zgodovinsko konstrukcijo, po kateri naj bi imeni prvotnega habsburškega gradu – Windisch – in njihove dunajske prestolnice – latinske Vindobone – kazali, da so v obojem nekdanj prebivali Slovani in da je torej rod Habsburžanov že po svojem izvoru najtesneje združen s slovanstvom in slovenstvom. (Kos 1990: 121)

Toda obenem Kos klasično razlago, po kateri je druga oda »ne preveč časten Vodnikov poskus, da bi se pri avstrijskih oblasteh opral za svoj francoski 'greh'« (Kos 1990: 120), vendarle pomembno dopolni. Opozarja, da je Vodnik sicer drastično preobrnil politično orientacijo (in s tem upravičeno požel očitke o konformizmu), a da je narodnopolitično jedro njegovega sporočila vendarle ohranilo kontinuiteto – še več, mestoma so njegove ideje v *Iliriji oživljeni* izražene še bolj neposredno. Tako Vodnik že v uvodnih kiticah povsem jasno zapiše, da gre za »svobodo« Ilirije, njene »stare pravice« in »oblast« ter »čast starega jezika« – torej slovenščine, ki je bila ravno po zaslugi Vodnikovih (iz ozadja pa tudi Zoisovih) prizadevanj povzdignjena v enega od uradnih jezikov Ilirskih provinc (prim. Prijatelj 1911: 590–595). S te plati pa se kljub jezikovni krčevitosti in prisiljenosti ode »pokaže tematika *Ilirije zveličane* precej širša in pomembnejša, kot se zdi na prvi pogled« (Kos 1990: 125).

Ilirija zveličana za časa Vodnikovega življenja ni bila natisnjena. Prvi jo je šele v kontekstu slavljenja stoletnice Vodnikovega rojstva v zborniku *Vodnikov spomenik* objavil Peter Hicinger (1859) – in sicer v okviru študije, v kateri je z obilnim citiranjem brambovskih verzov, prigodnic iz leta 1814 in seveda *Ilirije zveličane* dokazoval kontinuiteto Vodnikove načelne zvestobe monarhiji – zdrs s pronapoleonsko *Ilirijo oživljeno* pa je opravičeval z rodoljubjem.

A kakor koli že obračamo zadeve, Vodniku spodrseljaj nikoli ni bil oproščen. Medtem ko je *Ilirija zveličana* ostala v predalu, je njena starejša sestra *Ilirija oživljena* doživela izbris in dolgoletno cenzurno prepoved. V šolah so namreč Vodnikovo slovnico uporabljali še naprej – toda iz nje so odo fizično odstranili (iztrgali): v opombi ob prvi objavi po marčni revoluciji v Cigaletovi *Sloveniji* beremo, da je iz nje »tako skerbno populena bla, de se še le redko kje najde« (Anon. 1848: 20). Še mnogo let po pesnikovi smrti, v izdaji Vodnikove poezije, ki sta je leta 1840 pripravila Andrej Smole in France Prešeren, edino ta pesem po volji vodje cenzurnega urada Josefa von Sedlnitzkega ni smela iziti. Cenzurni zaplet je nadvse zanimiv: Vodnikove pesmi sta skoraj hkrati nameravala izdati Miha Kastelic in Andrej Smole, ki sta v prvi polovici leta 1839 vsak posebej zaprosila gubernij za dovoljenje. Zato je ljubljanska cenzura najprej hotela razčistiti, kdo sploh ima pravico do Vodnikovih pesmi, s čimer se je postopek zavlekel za leto dni. Ko sta se konkurenčna izdajatelja naposled dogovorila, da bo Kastelic zadevo prepustil Smoletu, je knjižni revizor Anton Stelzich 23. aprila 1840 sporočil, da ni več pravnih zadržkov. Toda ostali so vsebinski zadržki cenzorja Jurija Pavška, ki so ga motile nekatere domnevno moralično sporne Vodnikove anakreontske pesmi, še zlasti pa seveda oda, ki je pokojnemu Vodniku nakopala takšne preglavice. Takole o zapletih s cenzuro poroča Anton Slodnjak: »Cenzor Paušek je zaplenil anacreontica in *Ilirijo oživljeno* ter ostale pesmi poslal na Dunaj; po dolgotrajnem pisarjenju v Lj. zaradi prepovedanih pesmi je Sedlnitzky 25. jul. 1840 sporočil, da je črtati odo« (Slodnjak 1967: s. p.).

Po manjših nadaljnjih zapletih so *Pésme Valentina Vodnika*, prva posmrtna izdaja poezije kakega slovenskega pesnika, 12. oktobra 1840 v 2000 izvodih naposled izšle pri ljubljanskem tiskarju Jožefu Blazniku. A izšle so brez *Ilirije oživljene*, ki je morala za prvo objavo v Habsburški monarhiji počakati na dokončen padec predmarčne cenzure. Šele 18. julija 1848, v kratkem obdobju revolucionarnega leta, ko so se mediji izmaknili učinkovitemu nadzoru oblasti, je odo v slovenski in latinski različici natisnil prvi pravi slovenski politični časopis – Cigaletova *Slovenija* (Prijetelj 1911: 586). Še isto poletje je Miha Kastelic, urednik edinega slovenskega predmarčnega literarnega almanaha, ki je po letu 1833 tudi zaradi zapletov s cenzuro obmiroval, *Ilirijo oživljeno* natisnil na čelu petega zvezka *Kranjske čbelice*.

»Želèzo, jèklo, vòginj / Premaga žénska lépa«: cenzura in Vodnikova anakreontika

Kako pa si je mogoče razlagati Pavškovo »plenjenje« Vodnikove anakreontike, ki naposled ni dobilo podpore Sedlnitzkega?⁷ Kaj neki se skriva v pesmih, ki jih je Vodnik v začetku 19. stoletja prevedel iz poznoantične zbirke (psevdo)anakreontskih pesmi – in njihov prevodni status jasno označil (»nekatero pèsni iz gréškiga po slovensko«)? Vodnikove prevode anakreontike, ki so za pesnikovega življenja ostali neobjavljeni, je prvi leta 1833 delno objavil Miha Kastelic v četrtem zvezku *Kranjske čbelice* (prvih pet pesmi), Andrej Smole in France Prešeren pa sta v izdaji, ki jo je poskušal oklestiti Pavšek, leta 1840 naposled objavila celoten cikel. Kaj je Pavška tako zmotilo, da ga je hotel zapleniti, je skoraj nemogoče zanesljivo dognati. Vse kaže, da se mu je ljubezen že sama po sebi kazala kot tako nevarna tema, da se je ne bi smelo niti omenjati, kaj šele, da bi v pesmih nastopala njena personifikacija – nagajivi »Ljubezen« (Eros – Amor – Kupid), »zmišlen pobčič pri malikvavcih« (Kos 1988: 447), kot Vodnik pojasnjuje neukemu bralcu. Že uvodna pesem *Góslí* iz Vodnikovega cikla napoveduje, da bodo gosli namesto velikih epskih tem tu same od sebe pele po taktih »Ljubezna« in njegovih muhavih puščic. Podobno se v pesmi *Neznana vojska* epski zamah v ovidijevskem duhu umakne ljubezenski liriki. Toda nemara je Pavška zmotila druga pesem v ciklu z naslovom *Ženska moč*, ki govori o ženski lepoti:

Natvóra roge volu
 Kopíta dala konju
 In berze skòke zajcu
 Zobát pa góbec lévu;
 Plavute dala ribi,
 Letavke dala ptici
 Pa móžu modro glavo. —
 Kaj nék bi dala žénski? —
 Kaj nék? — Lepóto da ji. —
 Lej ta je vsa njé bramba
 Ta režeca njé sulca:
 Želèzo, jèklo, vòginj
 Premaga žénska lépa. (Vodnik 1988: 152)

Smole-Prešernova izdaja tu vsebuje nenavaden verz »ta režeca njé sulca«, ki ga lahko beremo kot nespodoben namig – »režico« je namreč mogoče interpretirati kot vagino, s tem pa koncept lepote kot orodja »ženske moči« dobi nepričakovano konkretno erotično razsežnost, še poglobljeno s faličnimi asociacijami, ki se zdaj neizogibno lepijo na »sulico« (Vodnik 1840: 93–94).

⁷ Pavšek je imel Vodnika na piki že pred tem: že leta 1814 naj bi interveniral zoper *Ilirijo oživljeno*, po Vodnikovi smrti leta 1819 pa je iz javne dražbe izločil pet Vodnikovih knjig (Kidrič 1935: s. p.).

Ali je res mogoče Vodniku pripisati tako ekspliciten verz? Mnenja o tem so deljena, kajti originalni Vodnikov rokopis, na katerem naj bi temeljila Smole-Prešernova izdaja, je izgubljen. V končni opombi sicer najdemo uredniško zatrjevanje, da so vse Vodnikove pesmi natisnjene natanko tako, »kakor jih je on zapisal« (Vodnik 1840: 132). Za varianto iz te izdaje se je odločil tudi urednik Vodnikovih *Zbranih del* Janko Kos. Toda odločitev ni povsem konsenzualna. Omenjeni verz se je namreč ob prvi objavi v četrtem zvezku *Kranjske čbelice* leta 1833 glasil »Nje škit [ščit] je ta, nje sul'ca« (79), podobno ga je navajal že Fran Levstik v izdaji Slovenske matice (Vodnik 1869: 78) – »ta je nje ščit, nje sulca« – za njim pa tudi Alfonz Gspan (Vodnik 1958: 131). Gspan pojasnjuje, da se je za to odločil, ker meni, da je verz »ta režeca njé sulca« v Smoletovi izdaji potvoren – samovoljno naj bi ga »hudomušno spremenil« urednik France Prešeren: »Ne v grškem izvorniku ne v kakem drugem sodobnem nemškem prevodu ni podlage za to besedilo, še manj pa seveda v Kastelčevem prepisu« (Gspan 1958: 209).

Dilema ostaja nerazrešena. Kljub zatrjevanju, da Vodnikove pesmi niso bile spremenjene, Prešernu ne bi smeli verjeti na besedo: če vzamemo v obzir njegovo nagnjenje do tovrstnih potegavščin in sploh njegovo veselje do erotičnih dvoumnosti, se Gspanova domneva kaže kot dovolj verjetna. Ali je bilo Pavškovo in Stelzichovo (neuspešno) nasprotovanje natisu cikla povezano s tem konkretnim mestom? Vse kaže, da ne: kot zatrjuje Kidrič, je Pavšek »v ponatisu Vodnikovih pesmi 1840 zasegel anakreontične pesmi z motivacijo, da jih pesnik 'pozneje sam ni odobral'« (Kidrič 1935: s. p.), medtem ko Gspan, ki se je v primer najbolj poglobil, ocenjuje, da sta cenzorja enostavno spregledala Prešernov »predrzní podvalek« (Gspan 1958: 209) – ni si torej mogoče misliti drugega, kot da je hipersenzibilni aparat moralične cenzure na Kranjskem v tem primeru nekoliko zaspal in pregrobo »režice« sploh ni registriral.

A če je res tako – zakaj sta tedaj cenzorja hotela preprečiti objavo cikla? Naj Vodnikovo anakreontiko, seveda brez »predrznega podvalka«, pozorno prebiramo po dolgem in počez in ji poskušamo podtakniti še tako niansirane erotične vidike, je uspeh skrajno pičel. Vodnikove gosli »odpevajo Ljubezna« bolj kot programska poza, nikdar pa ne zares konkretno. Zato ni in ni jasno, kaj bi sploh utegnilo prizadeti moralični čut cenzorja. Ta ugotovitev odpira zelo zanimivo vprašanje: kaj se v tako tesnosrčnem cenzurnem okolju dogaja z ljubeznijo pri drugih zgodnjih slovenskih pesnikih – tudi tistih, ki so kot Vodnik prihajali iz vrst klerikov – pri katerih so bile erotične teme bolj prisotne – denimo Deva, Zoisa, Japlja, Jarnika in zlasti Modrinjaka?

Zaključek

A prepustimo vprašanje cenzure (in samocenzure) zgodnje slovenske ljubezenske in erotične poezije morebitnim prihodnjim raziskavam in se za konec vrnimo k Vodniku. Avtor *Pesmi za pokušino* morda še ni bil pesnik v

sodobnem pomenu besede – na svoje stvaritve se večinoma ni niti podpisoval – a brez dvoma je bil začetnik politične poezije v slovenščini. Kot smo videli v zgornji analizi, so njegove politične pesmi sprva ostajale povsem uokvirjene v (pravoverno) potrjevanje habsburške dinastične legitimnosti: pele so elegijo umrli cesarici, slavile »estrajске orle« in se niso ustavile niti pred naročeno vojno propagando. Toda v Vodnikovo poezijo so iz Zoisovega kroga postopoma vdirale ideje, ki niso bile povsem kompatibilne z dominantno ideologijo monarhije. Njihove sledi zaznamo že v pomenljivih pomenskih premikih ob prevajanju *Brambovskih pesmi*, zares očitno pa so prišle na dan ob zamenjavi državnega okvira – v transparentu za Marmonta in zlasti v *Iliriji oživljeni*. V njej je Vodnik idejo starodavne Ilirije, ki jo je Napoleon nemara »oživljak« v samoljubni viziji restavracije nekdanjega rimskega imperija, spretno uporabil kot medij za poetično artikulacijo ideje o (večji) politični samostojnosti južnih Slovanov. Pri tem je šel korak dlje od Zoisa in drugih preroditeljev prve generacije in prvič izrazil drzno zamisel o možni (politični) prihodnosti Slovencev zunaj habsburškega okvira. V ozadju njegove ode kljub navidezno anahronističnemu pesniškemu aparatu odseva sodobna miselnost, v kateri narod postaja »izvir legitimnosti« in »historični subjekt« (Kos 1988a: 31). Če to miselnost, ki je očitno povezana z vseevropskim razmahom »nacionalne misli«, poimenujemo naravnost, s pravim imenom, lahko govorimo o prvih obrisih nacionalizma, ki ni več zgolj kulturni, temveč prehaja že v političnega. Potemtakem ni presenetljivo, da je imela pesem, ki je »navduševala ob različnih časih cele slovenske generacije« (Priatelj 1911: 586), po padcu Ilirskih provinc za Vodnika usodne posledice. Monarhija je pravilno dekodirala prevratni potencial njegovih idej in ukrepala – z maščevalnim cesarjevim odlokom, ki je enega izmed vodilnih kranjskih intelektualcev pahnil v prisilni pokoj, njegova sporna pesem pa je ostala »proskribirana v celoti za več desetletij« (Kos 1990: 116).

Iz načina, kako je oblast obračunala z Vodnikom, je mogoče ugotoviti več stvari. Takoj vidimo, da je bila na politična vprašanja še posebej občutljiva: pesniški spodrsaljaji na drugih področjih (denimo verskem ali moralnem) zelo verjetno ne bi zbudili tolikšne pozornosti na najvišji državni ravni. Takšna občutljivost se je še stopnjevala v zadnjih desetletjih 19. stoletja, ko so politični nacionalizmi v monarhiji postali resnično pereč problem. Naslednja ugotovitev, ki jo lahko izluščimo iz »procesa« zoper Vodnika, je, da je habsburško cenzuro v predmarčni dobi treba razumeti v širšem okviru represivnega aparata imperija, v katerem je (pred)cenzura funkcionirala kot (pomemben) segment. Vodnikova *Ilirija oživljena* namreč vse do leta 1839 sploh ni bila deležna eksplisitne cenzurne prepovedi: objavljena je bila v posebnih okoliščinah, ko so oblast prevzeli Francozi, in tudi po letu 1813 dolgo ni bila neposredno cenzurirana. A vsakomur je bilo kristalno jasno, da takšne pesmi ni (več) mogoče objaviti – o čemer zgovorno priča njen edini dokumentirani trk s predmarčnimi cenzorji ob Smoletovem in Prešernovem poskusu izdaje leta 1840. Če so cenzuro Zoisa in člani njegovega kroga videli predvsem kot nadlego, ki jo je mogoče z nekaj

spretnosti izigrati (prim. Vidmar 2023b), je v obračunu z Vodnikom ključno vlogo odigral omniprezentni policijski aparat, ki je sumljivega pesnika neusmiljeno vzel pod drobnogled. Na podlagi pedantnih ovaduških poročil je potem odločitve sprejemala cesarska birokracija in celo cesar osebno – njegova sodba pa je bila, kot smo videli, brezprizivna. Vodnikova usoda po letu 1813 razkriva, da je centralizirani represivni aparat monarhije zmožgel osupljivo natančno nadzirati državljane in odločno ukrepati, ko so bili ogroženi državni interesi. (Toda na koncu vendarle ne bi smeli spregledati – zlasti če pomislimo, kako grobo so z ideološkimi nasprotniki ravnali totalitarni režimi v 20. stoletju – da Vodnikova kazen ni bila tako drastična.)

Vodnikova zgodba nam naposled, če nanjo pogledamo iz perspektive »dolgega« 19. stoletja, razkrije še nekaj. Z njegovo *Ilirijo oživljeno*, ki jo ob Prešernovi *Zdravljici* lahko štejemo za najznamenitejšo slovensko politično pesem 19. stoletja, se začneja dolga tradicija, ko so se slovenske nacional(istič)ne ideje in zahteve najlaže in najodločneje izrazile v literarni preobleki. Zato ni presenetljivo, da je po revolucionarnem letu 1848 ravno Vodnik kot pesniški glasnik slovenskih narodnih idej lahko postal tudi prvi pravi junak slovenskega narodnega gibanja, ki je v tistem času ozaveščalo potrebo po »velikih možeh« (Dovič 2019). Če je bil za življenja Vodnik s strani cesarskih oblasti kaznovan kot *kolaborant*, je ravno zaradi tega po smrti lahko kot prvi Slovenec postal objekt nacionalističnega komemorativnega kulta – kot eden prvih *mučencev* za narodno stvar.

VIRI IN LITERATURA

ANON., 1848: Ilirija oživljena. *Slovenija* 1/5 (18. julij), 20.

Francois BOUCHARD, 2023: Predhodna cenzura v Ilirskih provincah: Marmontova uprava. *Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju*. Ur. Marijan Dovič. Ljubljana: ZRC SAZU. 103–116.

Monika DEŽELAK TROJAR, 2023: Linhartovo soočanje s cenzuro na dramskem in zgodovinopisnem področju. *Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju*. Ur. Marijan Dovič. Ljubljana: ZRC SAZU. 33–62.

Marijan DOVIČ, 2019: »Pervi slovenski pesnik« in slovenski pesniški kult. *Oživljeni Vodnik: razprave o Valentinu Vodniku*. Ur. Andreja Legan Ravnikar et. al. Ljubljana: ZRC SAZU. 207–223.

Ivan GRAFENAUER, 1917: Vodnikova »Ilirija oživljena« slavospev na slovensko zgodovino. *Dom in svet* 30/3–4, 84–87.

Alfonz GSPAN, 1958: Opombe. *Izbrane pesmi Valentina Vodnika*. Ur. Alfonz Gspan. Ljubljana: Slovenska matica. 167–212.

Peter HICINGER, 1859: Pregled Vodnikovih pesem. *Vodnikov spomenik / Vodnik Album*. Ur. Etbin H. Costa. Ljubljana: Kleinmayr in Bamberg. 23–30.

France KIDRIČ, 1935: Paušek, Jurij (1784–1853). *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi406252/#slovenski-biografski-leksikon> (14. 2. 2024). Izvirna objava: *Slovenski biografski leksikon*, 6. zv. Ljubljana, Zadruga gospodarska banka.

France KIDRIČ, 1938: *Zgodovina slovenskega slovstva. Od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica.

Jože KORUZA, 1993: *Značaj pesniškega zbornika Pisanice od lepeh umetnost*. Maribor: Obzorja.

Janko KOS, 1988: Opombe. Valentin Vodnik: *Zbrano delo*. Ur. Janko Kos. Ljubljana: DZS. 359–503.

Janko KOS, 1988a: Valentin Vodnik kot nacionalnopolitični pesnik slovenskega razsvetljenstva. *Slavistična revija* 36/1, 13–32.

Janko KOS, 1990: *Valentin Vodnik*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

Janko KOS, Jože TOPORIŠIČ, 1986: Vodnik, Valentin (1758–1819). *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi797061/#slovenski-biografski-leksikon> (24. 7. 2024). Izvirna objava: *Slovenski biografski leksikon*, 14. zv. Ljubljana, SAZU.

Josip MAL, 1918: Doneski k Vodnikovemu življenjepisu. *Dom in svet* 31/7–12, 174–189.

France PREŠEREN, 1974: *Pesnitve in pisma*. Ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Ivan PRIJATELJ, 1911: Slovenščina pod Napoleonom. *Veda* 1/6, 584–600.

Anton SLODNJAK, 1967: Smolè, Andrej (1800–1840). *Slovenska biografija*. SAZU, ZRC SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi587221/#slovenski-biografski-leksikon> (2. 11. 2021). Izvirna objava: *Slovenski biografski leksikon*, 10. zv. Ljubljana, SAZU.

Fran VIDIC, 1908: V. Vodnika und die nachillyrische Periode in Krain. *Jagić-Festschrift. Zbornik u slavi Vatroslava Jagića*. Berlin: Meidmansche Buchhandlung. 630–635.

Luka VIDMAR, 2020: »Grandi speranze di bene«: Metternich, Wrana and Lažanski at the Zois Palace in May 1816. *Acta Histriae* 28/2, 243–268.

Luka VIDMAR, 2023a: Valentin Vodnik pod budnim očesom avstrijskega in francoskega orla. *Slovenci in cesarska cenzura od Jožefa II. do prve svetovne vojne*. Ur. Marijan Dovič. Ljubljana: NUK, ZRC SAZU. 34–39.

Luka VIDMAR, 2023b: Zois in cenzura. *Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju*. Ur. Marijan Dovič. Ljubljana: ZRC SAZU. 63–80.

Valentin VODNIK, 1840: *Pésme Valentina Vodnika*. Ljubljana: Jožef Blaznik.

Valentin VODNIK, 1869: *Vodnikove pesni*. Ur. France Levstik. Ljubljana: Matica slovenska.

Valentin VODNIK, 1958: *Izbrane pesmi Valentina Vodnika*. Ur. Alfonz Gspan. Ljubljana: Slovenska matica.

Valentin VODNIK, 1988: *Zbrano delo*. Ur. Janko Kos. Ljubljana: DZS.

Ivan VRHOVNIK, 1883: Vodnikov epigram. *Ljubljanski zvon* 3/4, 268.

VALENTIN VODNIK, THE ILLYRIAN ODES, AND POLITICAL CENSORSHIP

The first poets to write and publish poetry in Slovenian at the end of the 18th century were confronted with particularly powerful censorship by the regime of the Habsburg Monarchy. The first serious conflict between Slovenian poetry and the authorities arose at the beginning of the 19th century, and it had to do with the “Illyrian” odes of the Carniolan poet Valentin Vodnik (1758–1819). Vodnik was extremely enthusiastic about Napoleon’s Illyrian Provinces, which is why he, during the French rule (1809–1813), wrote “Ilirija Oživljena” (“Illyria Revived”), which earned him fierce sanctions after the restoration of Habsburg power in Carniola. The poem was not censored when it was first published in 1811, as it expressed loyalty to the new rulers. After the fall of the Illyrian Provinces, however, it was removed from the copies of Vodnik’s school grammar, and censorship in the pre-March period prevented its publication until 1848. Neither the new ode “Ilirija Zveličana” (“Illyria Redeemed”) nor the intervention of the influential Zois brought Vodnik back into the emperor’s favor: Vodnik was forced to retire and was removed from his teaching position. The present paper outlines the dynamics of Vodnik’s relationship with the (political) authorities of the time, as revealed in the four decades of his poetry (from the beginnings in the *Pisanice* almanac to the last years of his life) as well as in the extensive bureaucratic and police documentation collected during the “Vodnik affair”. It provides a detailed explanation of the causes for Vodnik being the first Slovenian poet to be subjected to political censorship. Finally, the (unsuccessful) attempt to censor Vodnik’s translated poems in Anacreontic style in 1840 is briefly analyzed.
